

НОВА ІСТОРІЯ

**УДК 94:272(47+57)«1825/1855»
ББК 63.3(2)472-725**

Ольга Баковецька

Становище Римо-католицької церкви в українських землях Російської імперії в час правління Миколи I (1825-1855 р.).

В статті аналізується положення римо-католицької церкви України в період правління Миколи I. Основна увагу сконцентровано на діях влади відносно обмеження прав конфесії. Автор намагається розкрити причини даного процесу, а також двозначний характер взаємовідносин апостольської столиці і уряду імперії.

Ключові слова: *римо-католицька церква, конфесія, права, обмеження, інакомислення, конкордат, імперія.*

Врозвитку України, як поліетнічної держави, беззаперечним був вплив на її культуру, духовність - світових релігій. Вагомий внесок у формування світоглядних цінностей українського суспільства належить католицизму. Дана конфесія з багатовіковою історією, яка насичена злетами і падіннями, протягом століть мала значний вплив в Україні. У цьому контексті, науковий інтерес має питання, пов'язане з становищем римо-католицької церкви в українських землях в 20 – 50-х роках ХІХ століття, та діях самодержавства, направлених на обмеження прав конфесії.

Стан і основні напрями наукового вивчення даної теми, можна окреслити чотирма концептуальними лініями: дореволюційна, радянська, діаспорна і пострадянська. Дореволюційна історіографія спиралася на відому формулу
© Баковецька О., 2012

Баковецька Ольга Олександрівна - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

графа С.С.Уварова “православ'є, самодержавство, народність”. Монографії, написані в цей період, характеризуються зверненням переважно до проблем внутрішнього церковного життя. Найбільша увага приділялась історії розвитку православної церкви. Римо-католицька церква, якщо і була предметом уваги дореволюційних істориків, то тільки як ідеологічний опонент – досліджувались витоки міжконфесійного конфлікту, розбіжності в канонах католицької і православної церкви. Це, зокрема, монографії М.Симашкевича, О.Папкова, В.Мілютіна, Я.Яроцького, Є.Смірнова, М.Петрова.¹ В радянський період даний напрям досліджень був поза колом інтересів істориків. Лише в період так званої „відлиги” в окремих роботах істориків, зокрема Г.Лебедева, Л.Обушенкова, Г.Сергієнко, В.Смоля, висвітлюється діяльність представників різних конфесій, в тому числі і католицької церкви. Інформація подається, в основному, у контексті участі католицького духовенства в подіях 1830-1831 років та характеризується його опозиційні настрої по відношенню до російського самодержавства.² У працях істориків української діаспори про вітчизняну церкву - Н.Василенко-Полонської, Д.Дорошенка, С.Антоновича, І.Огієнка, Д.Блажейовського та інших, роль і місце католицької церкви в суспільно-політичному розвитку України ХІХ століття майже не розглядається. В дослідженнях істориків лише поверхово і в загальних рисах висвітлюється стан католицької конфесії в українських землях.

В сучасній Україні в дослідженнях релігійної тематики переважають теми, присвячені історії розвитку православної церкви а також уніатської. Римо-католицька церква згадується лише в контексті висвітлення тієї чи іншої проблеми.³ Історією релігії в Україні на сучасному етапі системно займаються науковці відділення релігієзнавства інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, інституту Історії Церкви Львівської Богословної академії, інституту Історії Церкви Українського Католицького університету. Останнім часом, силами наукових колективів було підготовлено і вийшло друком кілька навчальних посібників з означеної тематики, монографій,⁴ проводяться конференції.

Три поділи Польщі, розгром конфедератів російськими військами, певний час змушували царський уряд, з міркувань політичної доцільності, проводити виважену церковну політику. В рамках цього, уряд навіть обіцяв не втручатися в справи церкви. Така позиція дозволила римо-католицькій церкві за короткий час «буквально забудувати Брацлавщину та Київщину католицькими та уніатськими монастирями... у 1788 році налічувалось вже понад 2 тисячі католицьких і уніатських монастирів та костьолів...».⁵ Однак це тривало не довго. З часом, лояльне ставлення до церковних справ стає не актуальним. В основі змін - багатовікове протистояння між православним і католицьким світом, котре ніколи не зникало, а також, прагнення, якомога скоріше, встановити абсолютний контроль над значними територіями. Приводом до загострення відносин стала низка подій, які носили революційний характер.

Поступово, позиції самодержавства в новопридбаних територіях зміцнювались, посилювався тиск. Це викликало супротив з боку місцевого населення. Аби не втратити свої позиції, вкрай важливим завданням для влади стає обмеження, і навіть ліквідація будь-якого впливу в українських землях римо-католицької церкви. Остання, перетворилася в XIX столітті в духовного пастиря народів, що пригнічувались самодержавством. Після подій середини 20 – початку 30-х років XIX століття розпочинається черговий період протистояння і поступового знищення римо-католицької церкви, в межах імперії, особливо на українській території – регіону вкрай «ненадійному» на думку представників тогочасної влади.

Черговим кроком уряду на шляху знищення католицької церкви в межах Російської імперії, зокрема в українських землях, стала ліквідація уніатської церкви в Україні. У 1827 році розроблено проект перевodu уніатів у православ'я підписаний міністром народної освіти і головою департаменту інших вірувань. Слідом за цим приймається ряд заходів, направлених на примусове закриття уніатської церкви і перевodu її кліру у православ'я. 3 квітня 1834 року вийшла постанова про заборону греко-уніатському духовенству служити в римо-католицьких церквах.⁶ 1 січня 1837 року справи по греко-уніатській церкві

були передані з міністерства внутрішніх справ до обер-прокурора Святішого Синоду.⁷ Мета указу - поживавлення заходів, по так би мовити, поверненню уніатів до їх лона – східної церкви. Уніатські церкви активно забезпечувались книгами московського друку, відновлювались іконостаси, а елементи запозичені у християнської церкви західного обряду нещадно викорінювались. Заборонили дзвонити в дзвіночки під час служіння, знищили бокові престולי та органи, як непотрібні. Цими рішеннями, влада намагалась віддалити уніатів від римо-католицької церкви, розірвати будь-який зв'язок між конфесіями. Фактично такі дії є одним з елементів узурпації в релігійних питаннях. 12 лютого 1839 року греко-уніатські єпископи зібрались у Полоцьку Вітебської губернії і підписали акт про возз'єднання російської та уніатської церков і ліквідацію унії 1596 року. Підписало документ 1350 осіб уніатського духовництва.⁸

В лютому 1830 року самодержавство вирішило вкотре нагадати суспільству, зокрема українському католицькому кліру про заборону вільного спілкування із Римом, розпорядившись про повторне оголошення ухвал 1782 та 1795 років. Згідно з цими документами римо-католикам імперії заборонялося приймати будь-які були від папи, без попереднього їх розгляду урядом.⁹ Вкрай важливим вважалась реалізація цього рішення в зв'язку із тим, що приєднані до Російської імперії протягом XVII – XVIII ст. українські землі, а також західні губернії, досить щільно заселені представниками саме римо-католицького віросповідання: Волинська губернія – 130773 католиків, Подільська – 236322, Херсонська - 18402 прихожан католицької віри.¹⁰ В інших губерніях імперії рахунок представників католицької конфесії йшов на десятки або сотні. Тобто усі дії самодержавства з обмеження прав римо-католиків стосувались саме українських і західних губерній та мали єдину мету – перетворити придбані землі разом із населенням, що тут проживало, у колонії які мали б втратити будь-який зв'язок із зовнішнім світом і забути навіть про можливість повернення собі свободи. Руйнація римо-католицької церкви мала знищити духовний стрижень суспільства, яке не визнавало російське самодержавство законною владою.

У липні 1830 року, згідно із положенням комітету міністрів, вжито заходів, направлених на заборону самовільних відлучок римо-католицького духівництва зі своїх приходів.¹¹ В цьому ж році вкотре заборонено католицьким священикам проводити агітацію серед людей православного віросповідання.¹² Під агітацією розуміли будь-яке спілкування служителів церкви з людьми не католицького віросповідання.

Протягом 1830-1836 років заборонили уніатам і православним працювати в католицьких костелах і монастирях. Самовільно побудовані римо-католицькі церкви не мали права на організацію приходу, навіть якщо католики відповідної місцевості мали в цьому потребу. В таких костелах дозволялось проводити богослужіння лише у визначений місцевою владою час. Значно скорочувалась кількість католицьких монастирів і костелів. Лише за 1837 рік закрили 19 костелів. Пансіони для дівчат, що працювали при жіночих католицьких монастирях змінювали своє підпорядкування і передавались під нагляд світського училищного начальства. Вводилась заборона на проголошення промов світськими особами під час поховання в римо-католицьких церквах у губерніях, повернутих від Польщі.¹³

Одним з найдієвіших механізмів тиску на римо-католицьку церкву можна вважати заходи з обмеження фінансової самостійності конфесії. Ще в 1762 році в Російській імперії пройшла секуляризація церковного майна. В 1839 році розпочався процес конфіскації маєтків в новопридбаних губерніях, що належали римо-католицькій церкві. Таким чином влада ліквідувала джерело доходів конфесії. В 1841 році всі конфісковані землі були передані на баланс міністерства державного майна.¹⁴ В цій справі можна легко простежити прояв традиційної для російського самодержавства, політики «ба-тога та пряника». З одного боку влада деспотично обмежувала у правах католицьку конфесію, в тому числі і фінансових, з іншого – проявляла нечувану доброзичливість. Спочатку римо-католицькому духівництву призначалась матеріальна допомога, через зубожіння священиків та їх приходів,¹⁵ а згодом прийнято рішення про складання штатів для спархіяльного управління, учбових закладів, монастирів, і за-

галом духівництва римо-католицької конфесії в приєднаних західних губерніях. Оклади і утримання церкви мали бути рівним між римо-католицькою і православною конфесіями.¹⁶ Однак не слід забувати, що міністерство державного майна порівну поділило суми, які майже всі отримані були від римо-католицьких приходів тому, що у названих землях їх більшість належала римо-католикам. Це рішення давало можливість маніпулювати свідомістю суспільства – трактувались ці дії як благочинний крок на користь зубожілому католицькому священству. В той же час духівництво цієї конфесії перетворювалось на абсолютно залежну від милості бюрократичного апарату групу населення. 26 серпня 1843 року Указом його імператорської величності встановлювалась заборона на збір пожертвувань на користь закордонних монастирів та церков.¹⁷ Під назвою «закордонні монастирі і церкви» прихована була приналежність цих установ, насамперед римо-католицькій церкві. Цей указ мав на меті не тільки зупинити витік коштів за межі країни. По-перше фінансова допомога, яку надавали приватні особи з південно-західних губерній закордонним римо-католицьким церковним організаціям підтримувала багатівікового супротивника імперії, по-друге – встановлювались більш тісні контакти із римо-католиками закордоння, чому всіляко противилось російське самодержавство, намагаючись звести їх нанівець. В цій справі діставалось навіть представникам пануючої церкви. Духовні особи православної конфесії, що потурали збирачам коштів, підлягали різного роду покаранням. Так, у 1846 році суворо попереджено і оштрафовано на 3 рублі, сріблом протоієрея Херсонської єпархії Демаденко, який всупереч указу Святійшого Правительствующего Синоду дозволив іноземцю проводити протизаконні збори на користь церкви.¹⁸ Сума штрафу для священників такого рангу, була відчутною. Такі кошти витрачались на місяць проживання. Для порівняння - в 1843 році чверть пшениці, це біля 58 кг., коштувала 2 рублі 57 копійок на одеському ринку (вартість рубля 1846 року за ціною 2011 року дорівнює 935 гривням).

22 січня 1842 року папа римський Григорій ХУІ проголосив алокацію, в якій звинувачував Росію в утисках католицької церкви. Остаточний розрив відносин як ніколи став актуальним.

В значній мірі це псувало імідж імперії на світовій арені. Перший крок до примирення зроблено у 1845 році, коли Микола Павлович зустрівся в Римі з папою. Наслідком цієї зустрічі стало укладення домовленості в 1847 році – Конкордату. Серед пунктів угоди виділяється параграф про збільшення кількості раніше існуючих єпархій. До могольовської, віленської, самогитської, мінської, луцької, кам'янець-подільської додається херсонська римсько-католицька єпархія.¹⁹ Резиденція єпископа мала знаходитися в Херсоні, а його помічник в Саратові.

Територія нової єпархії охоплювала Херсонську, Єкатеринославську, Саратовську, Кримську, Астраханську губернії, Кавказьке генерал-губернаторство й Бессарабію. Це була друга за територією римо-католицька єпархія, після Могилевської, в Російській імперії. Значна кількість прихожан складалася з німців і поляків, які в більшості своїй проживали в Одесі та Саратові. В Херсоні єпископ не прижився. Поява його резиденції в місті викликала обурення з боку місцевого православного духовництва. Єпархію переведено до Тирасполя. Однак це більше схожим було на знуцання. В місті не було навіть приміщень для розміщення єпархіальних служб. Єпархію знов переведено, але вже до Саратова. Назва залишилась старою – Тираспольська єпархія. В зв'язку з тим, що община католиків в Одесі була доволі значною, вирішили створити в місті деканат для спостереження за парафіяльними церквами, більшість з яких перебувала в німецьких колоніях.²⁰

Рим погодився із переміщенням єпископської кафедри з Херсону до Тирасполя (нота від 26 серпня 1852 року), а потім до Саратова. Однак папа постійно вимагав від уряду, щоб призначений на цю посаду єпископ був відпущений з Петербурга до свого місця перебування. Однак регулярні затримки в цьому питанні пояснювались необхідністю значних фінансових витрат на облаштування приміщення для єпископа, капітулу та семінарії.

Митрополит римо-католицької церкви в Російській імперії Головінський Ігнатій Петрович здійснив подорож по територіям південно-східної Росії для особистого ознайомлення із краєм. Відповідно до папської були від 5 червня 1848 року він мав у протягом шести місяців скласти відомості про наявні приходи

та монастирі краю.²¹ Рим намагався цим кроком унеможливити закриття приходів, монастирів. Уряд сприймав ці спроби як намагання обмежити власне право змінювати в майбутньому як кількість приходських церков, монастирів, так і кордони приходів. Пій ІХ наполягав на збереженні існуючого числа приходів і монастирів, посилаючись на Конкордат. Однак в тексті документу такої умови не було. Про збереження йшлося в протоколі, який додавався до конкордату. Причому протокол погоджувався в приватному порядку через російських уповноважених. Риму обіцяли, що питання отримає позитивне рішення. Однак, реалії відрізнялися від попередніх домовленостей. Складену Головінським І. відомість про кількість приходів і монастирів міністерство внутрішніх справ заборонило відправляти Пію ІХ. І в цей же час, указом від 6 липня 1850 року закрито 21 монастир. Також скорочено кількість приходів і церков. Пояснення – недостатня кількість ченців, відсутність необхідності в перебуванні там де не було католиків.²² 10 травня 1851 року митрополиту Головінському І. вдалося таємно переправити до Риму звіт про стан латинської церкви в імперії і перепони в справі реалізації конкордату з боку міністерства внутрішніх справ. Але це не мало фактично жодного значення. Серед пояснень, які надавалися урядом Риму, стосовно регулярного закриття монастирів, церков досить часто використовувалось твердження про зубожіння останніх. Підтвердження – відсутність ремонту будівель. Однак уряд випускав важливу обставину – ремонт можна проводити тільки після отримання дозволу від міністерства внутрішніх справ. Дозвіл, зрозуміло, отримати було фактично не можливо. Такі дії влади суперечили статтям Конкордату. Тільки у 1852 році, імператор своїм наказом від 11 жовтня, після особистого звернення до нього митрополита Головінського І., частково вирішив цю проблему. Однак вже у 1856 році закрито 35 монастирів.²³

Період правління Миколи І для римо-католицької церкви був неоднозначним. Стосунки з Римом вибудовувались за складною схемою. Російська імперія одночасно намагалась вирішити два завдання: 1 – ліквідувати будь-які прояви інакомислення в приєднаних землях, в тому числі через руйнацію римо-католицької церкви; 2 – не втратити свої позиції

на міжнародній арені, зокрема, через поетапне обмеження прав і свобод римо-католицької церкви в імперії. Завдання суперечили одне одному. Однак саме це протиріччя і пояснювало позицію влади, яка погодилась на укладення Конкордату, хоч всіма законними і не законними методами намагалася уникнути реалізації пунктів угоди. Спектр складних, навіть драматичних ситуацій не обмежується переліченими прикладами. В межах однієї статті важко охопити всі аспекти проблеми. Однак навіть ці факти дають можливість зрозуміти якими талановитими політиками, дипломатами мали бути ієрархи римо-католицької церкви, які в цьому не простому протистоянні мали знаходити можливості для збереження конфесії і навіть її розвитку в українських та білоруських землях, які опинились в межах Російської імперії.

Примітки:

¹Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – 528 с.; Толстой Д. Римский католицизм в России : историческое исследование. – В 2-х томах. – Санкт-Петербург, 1876. – Т.1-2.; Папков А. Упадок православного прихода (XVIII-XIX ст.). Историческая справка. – Москва, 1899. – 163 с.; Милютин В. О недвижимых имуществах духовенства в России. – Москва, 1861. – 572 с.; Яроцкий Я. Один из указов 1795 г. и жалобы униатского духовенства. // Труды общества исследователей Вольни. – Житомир, 1915. – Т.7. – С.69-77.; Подолия (историческое описание). – Санкт-Петербург, 1891. – 299 с.; Вольнь (исторические судьбы Юго-Западного края). – Санкт-Петербург, 1888. – 288 с.; Смірнов Є. История христианской церкви. – Санкт-Петербург, 1891. – 598 с.

²Обушенкова Л. Статистика участников восстания на Правобережной Украине в 1831 году. // Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов. – Минск, 1959. – С.476-482.; Сергієнко Г. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. – Київ, 1971. – 298 с.; Марахов Г. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX ст. – Киев, 1979. – 149 с.; його ж : Деятельность “Содружества польского народа” на Правобережной Украине в 1835-1839 гг. Связи революционеров

России и Польши XIX – нач. XX ст. – Москва, 1968. – 151 с.; Лебедева Г. Новые материалы о “Содружестве польского народа” и Шимоне Конарском. – Из истории общественно-политического движения в России XIX в. – Москва, 1967. – 183с.; Смолій В. Возз’єднання Правобережної України з Росією. – Київ, 1978. – 189 с.

³Крижанівський О., Ульяновський В., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х книгах. – Київ, 1994.; Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років. – Київ, 1996. – 112с.; його ж : Православна церква в Україні. 1900-1917 років : соціально-релігійний аспект. – Київ, 1998. – 271с.

⁴Історія релігії в Україні. Навчальний посібник. – Київ, 1999. – 735 с.; Історія релігії в Україні. – В 10-ти томах. – Київ, 1999.

⁵Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України ХУІІІ – перша половина ХІХ ст. – К., «Вища школа», 1991. – С.15.

⁶Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел. – Ч 3., кн. 2.,- СПб, 1861. – С.237.

⁷Там само. – С.238-239.

⁸Там само. – С.502.

⁹Там само. – С.253.

¹⁰Там само. – С.593-594.

¹¹Там само. – С.249-253.

¹²Там само. – С.253.

¹³Там само. – С.253-342.

¹⁴Там само. – С.650-651.

¹⁵Там само. – С.253.

¹⁶Там само. – С.650-651, 728-730.

¹⁷ДАМО. – Ф.410. – Оп.-1. – Спр.- 234. – Арк.19

¹⁸ДАМО. – Ф.410. – Оп.-1. – Спр.- 239. – Арк.20

¹⁹Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. — С.-Пб.: Брокгауз-Ефрон. 1890—1907. – С.358.

²⁰Офіційний сайт Одесько-Сімферопольської єпархії Римсько-Католицької церкви - <http://catholic.od.ua/istte.html>

²¹Попов А. Последняя судьба папской политики в России // Вестник Европы. – 1868. – январь. – С. 70.

²²Там само. – С.72.

²³Там само. – С.76.

Olga Bakoveckaya

**The position of the Roman Catholic Church in the Ukrainian
lands in the reign of Nicholas I (1825-1855)**

The article examines the state of the Roman Catholic Church in Ukraine during the reign of Nicholas I. The focus is on action to limit the power of human faith. The author tries to uncover the causes of this process, as well as the ambiguous nature of the relationship of the capital and the apostolic government of the empire.

Key words: *Roman Catholic Church, confession, rights, restrictions, dissent, concordat, empire.*

Надійшла до редколегії 22.04.2012 р.